

ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼: ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਡਾ. ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਅਮੁਰਤ

ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਤਾਣੇ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ ਬਣਾਵੇ। ਭਗਤ ਜੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੋਖੇ ਕਾਰਜਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਮਲ ਅਤਿ ਉਸਤਤਿ ਯੋਗ ਸਨ। ਆਪ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ, ਗੁੰਗਿਆਂ, ਬੋਲਿਆਂ, ਲੂਲਿਆਂ, ਅਪਾਹਿਜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਸਨ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੇ। ਆਪ ਨੇ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਯੁੱਗਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਫਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਬੇ-ਘਰਿਆਂ ਲਈ ਘਰ, ਬੇ-ਆਸਰਿਆਂ ਲਈ ਆਸਰਾ, ਲਵਾਰਸ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੰਝੂੜਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਸ ਬਹੁ-ਮੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਮਨੁੱਖਤਾ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ, ਦਿਆਵਾਨਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ।

ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਪੁਤਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਤਾਣੇ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ ਬਣਾਵੇ। ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਨ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬੜਾ ਉਸਾਰੂ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਜਨਮ 4 ਜੂਨ 1904 ਈਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਰਾਜੇਵਾਲ ਰੋਹਣੇ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸ੍ਰੀ ਛਿੱਬੂ ਮੱਲ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਸੁਖਮਈ ਬਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਸਿਰ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਉੱਠ ਗਿਆ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸ਼ਣਾ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਆ ਪਈ, ਜਦ ਕਿ ਮਾਇਕ ਹਾਲਤ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਨ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਸਵੈਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੋਖੇ ਕਾਰਜਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਆਦਤ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਗਲੀਆਂ, ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਪਏ ਇੱਟਾਂ, ਰੇੜੇ ਅਤੇ ਘਾਹ ਫੂਸ, ਛਿੱਲੜਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਲੇ ਦੇ ਛਿੱਲੜਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਕਹਿ ਕੇ ਛੇੜਦੇ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਭੀ। ਆਪ ਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਅਣਜਾਣ ਆਦਮੀ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕੇਲੇ ਦੇ ਛਿੱਲਕੇ ਤੋਂ ਫਿਸਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਵੀ ਧੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ

ਉਸ ਛਿਲਕੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਮਲ ਅਤਿ ਉਸਤਤਿ ਯੋਗ ਸਨ। ਆਪ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ, ਗੂੰਗਿਆਂ, ਬੋਲਿਆਂ, ਲੂਲਿਆਂ, ਅਪਾਹਿਜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਸਨ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਦਇਆਵਾਨ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਦਾ, ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਲੂਮ-ਪੱਟੀ ਦਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਗਰੀਬ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹਰਨ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੈਸੇ ਖਰਚਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੈਸੇ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਜਾਣ। ਬੇਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਰੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਆਪ ਦਾ ਸੁਗਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ।

ਸਾਲ 1934 ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗਿਉਂ ਇੱਕ ਲੂਲਾ ਅਤੇ ਗੂੰਗਾ ਬੱਚਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੁਹਾਇਆ-ਧੁਆਇਆ ਅਤੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕੀਂ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੂਲੇ ਲੰਗੜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੇ ਚੁੱਕਿਆਂ ਦੇਖਦੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਗਰੋਂ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿਆ। ਇਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਜਨਮ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਾਇਆ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਆਉਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੜਾ ਜਰੂਰੀ ਸੀ। ਸੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚੁਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਬਕਸੇ ਉੱਤੇ ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਲਿਖ ਕੇ, ਗੱਡੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਕੁਝ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਚਾਰ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਚਾਰ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਜਲੰਧਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰੇੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਘੜਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਲਈ ਇਕ ਸਟੋਵ ਪਤੀਲਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਰੋਜ਼ ਅਲਾਉਂਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਅਲਾਉਂਸ ਵਧਾ ਕੇ 100 ਰੁਪਏ ਹਰ ਹਫਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਪੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਦੁਨਿਆਵੀ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੋਚ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਏਵਡੁ ਉਚਾ ਹੋਵੈ ਕੋਇ॥

ਤਿਸੁ ਉਚੇ ਕਉ ਜਾਣੈ ਸੋਇ॥

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਰੀਜ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੱਕੀ ਵਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਉਧਾਰਾ ਆਟਾ ਲੈ ਕੇ ਲੰਗਰ ਪਕਾਉਣਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੱਕੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਟਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਪੈਸੇ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਪੰਡਤ ਅਮਰਨਾਥ ਸੇਵਾਦਾਰ ਜਿਹੜਾ ਆਟਾ ਲੈਣ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਫਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ਚੱਕੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਰੱਖ ਲੈ ਅਤੇ ਆਟਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ। ਮਰੀਜ਼ਾ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਲੰਗਰ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਵਿਚ ਸਲਾਈਡਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸੇਵਾਦਾਰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਵੀ ਰੋਟੀ ਉਗਰਾਹੁਣ ਲੱਗੇ। ਘਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਉਗਰਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਵਾਦਾਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਵੀ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੇਵਾਦਾਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦੀ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾਨ ਤੇ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਹੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗਤ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਲੰਗਰ ਛੱਕ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ, ਕਿ ਭਾਈ ਤੇਰੀ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਲੰਗਰ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਹੀ ਚਲਾਉਣਗੀਆਂ। ਸੰਗਤਾਂ ਤਕ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੱਕ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਰੇਹੜੀ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪੈਦਲ ਤੁਰੇ ਰਹਿਣਾ, ਮਾਇਆ ਵੀ ਲਿਆਉਣੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ। ਕਦੀ ਅੱਕਣਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕਦੀ ਥੱਕਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸੇਵਾਦਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਕਈ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਤਨ ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਨਾਲ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

23 ਜੂਨ 1930 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ, ਢਾਈ ਸਾਲ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਛੇਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਬਹੁਤ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ (ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੱਟ ਗਏ। ਆਪ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਰਮਣ ਕਰਕੇ ਬਿਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਪਰੰਤ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੋਈ, ਰੱਬ ਦੇ ਬਣਾਏ ਦੁਰਕਾਰੇ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਨੇ ਠੁਕਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤਿਆਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਭਲਾ ਕਹੋ, ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਕਹੋ, ਇਕ ਯੋਧੇ ਵਾਂਗ ਨਿੱਤਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਕਰਮਾਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕਰਮੀ ਯੋਧੇ ਰਲਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਫਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਫਲਾ ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਰ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਹਰ ਲਵਾਰਸ, ਲਾਚਾਰ, ਬਿਮਾਰ, ਪਾਗਲ ਅਤੇ ਅਪਾਹਿਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਹੱਥੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਨਾ ਲੱਗਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਪਏ ਕਿੱਲ, ਖੁਰੀਆਂ, ਕੇਲੇ ਦੇ ਛਿੱਲੜ, ਰੋੜੇ, ਕੱਚ, ਗੋਹਾ ਆਦਿ ਚੁੱਕਣੇ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਸਾਈਕਲ, ਰਿਕਸ਼ਾ ਜਾਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਸੀ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਝਾੜੂਦਾਰ ਜਾ

ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਆਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਅਵਾਰਡ ਜਾਂ ਉਪਾਧੀ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ‘ਐਕਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ’ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ‘ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ’ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਮੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੱਥੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਪ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਵੀ।

ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਪੱਖੋਂ ਐਨੇ ਤਿਆਗੀ ਸਨ ਕਿ ਹੱਥੀ ਬਣਾਈ ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਮਰਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਇਕ ਅਲਮਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸ਼ੀ ਕੱਟਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਪਾਹਜਾਂ, ਬਿਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਦਾ ਇਖਲਾਕ ਐਨਾ ਉੱਚਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਗਲ ਔਰਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀਆਂ, ਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਤਾਂ ਰੱਖਿਆ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਮੈਲੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਨਾ ਦੇਖਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਔਰਤ ਰਾਜੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਥਾਂ, ਪਤਾ ਦੱਸ ਸਕੀ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਆਪ ਨੇ ਇੰਨਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 20 ਜੂਨ 1992 ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਪ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਏ। ਆਪ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ 23 ਜੂਨ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਹਾਲਤ ਅਚਾਨਕ ਵਿਗੜ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਲ ਅਤੇ ਫੇਫੜੇ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅੰਤ 5 ਅਗਸਤ 1992 ਨੂੰ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਯੁੱਗਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਫਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਬੇ-ਘਰਿਆਂ ਲਈ ਘਰ, ਬੇ-ਆਸਰਿਆਂ ਲਈ ਆਸਰਾ, ਲਵਾਰਸ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੰਝੂੜਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਸ ਬਹੁ-ਮੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1) ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼: ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 2) ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੇ, ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਫਕੀਰੀ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 3) ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 4) ਨਿਥਾਂਵਿਆਂ ਦਾ ਥਾਵ: ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਹਰੀਸ਼ ਢਿੱਲੋਂ. ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।